

УДК 371.671.11

Олександр Стадник,
кандидат педагогічних наук, доцент
докторант Харківського національного
педагогічного університету
ім. Г. С. Сковороди

**ФУНКЦІЇ ПІДРУЧНИКА ЯК
ПРОВІДНОГО КОМПОНЕНТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ШКІЛЬНОГО ПРЕДМЕТУ
(на прикладі географії)**

Стаття присвячена питанням створення підручника як засобу навчання шкільного предмету. З'ясовано, що підручник є універсальним комплексним засобом навчання, носієм предметного змісту освіти, визначеного програмою і, значною мірою, видів діяльності суб'єктів навчального процесу. Розглянуті наукові підходи до типології дидактичних функцій підручника. Запропоновано і розкрито функції підручника як провідного компонента навчально-методичного забезпечення шкільного предмету.

Ключові слова: підручник, функції, навчально-методичне забезпечення, шкільний предмет, географія, засіб навчання.

Статья посвящена вопросам создания учебника как средства обучения школьному предмету. Выяснено, что учебник является универсальным комплексным средством обучения, носителем предметного содержания образования, определенного программой и, в значительной степени, видов деятельности субъектов учебного процесса. Рассмотрены научные подходы к типологии дидактических функций учебника. Предложены и раскрыты функции учебника как ведущего компонента учебно-методического обеспечения школьного предмета.

Ключевые слова: учебник, функции, учебно-методическое обеспечение, школьный предмет, география, средство обучения.

The article is devoted to the establishment of the textbook as a learning tool school subjects. It was found that the textbook is a universal comprehensive learning tool carrier subject content of a specific program of education and to a large extent, activities of subjects of the educational process. Scientific approaches to the typology of didactic functions of the textbook are considered. Functions of the textbook as a leading component of the training and methodological support school subject are proposed and disclosed.

Key words: textbook, function, training and methodological support, school subject, geography, learning tool.

Підручник є головним засобом навчання. Він має великий потенціал для засвоєння і поглиблення знань, формування і розвитку умінь і навичок, що є важливим чинником у формуванні загальнопредметних і предметних (галузевих) компетентностей. Саме підручник «вважається провідним компонентом навчально-методичного забезпечення» [8, с. 48]. В цій якості він найповніше реалізує основні функції навчально-методичного забезпечення (НМЗ), тому постає необхідність детального їх розгляду.

Філософію і теорію шкільного підручника досліджували: Р. Арцишевський, Ю. Бабанський, В. Бейлінсон, Л. Березівська, В. Беспалько, С. Бондаренко, Г. Гранік, Д. Зуєв, І. Лернер, Н. Тализіна. Функції підручника, кожна з яких і всі разом, комплексно, цілеспрямовано працюють на досягнення єдності з метою повнішої реалізації цілей освіти, досліджено у роботах В. Бейлінсона, В. Беспалька, Д. Зуєва, А. Іони, В. Краєвського, Г. Маєндорфа, Н. Тализіної, А. Хуторського, Г. Шаповаленка та інших дослідників.

Особливу цінність для нас становлять роботи українських дослідників, які розглядають підручник як компонент науково-методичного забезпечення цілісної освіти, що реалізує концепцію навчального курсу/предмета, є невід'ємним засобом формування цілісності знань учня, його цілісної картини світу [10].

Мета статті – проаналізувати педагогічну літературу, в якій розглядаються проблеми підручникотворення. Виявити підходи до визначення терміну «підручник» і основних функцій даного засобу навчання. На цій основі запропонувати функції підручника як провідного компонента НМЗ, розкрити сутність кожної з них.

М. Фіцула наводить таке визначення підручника: «...це книга, що включає основи наукових знань з певної навчальної дисципліни відповідно до встановлених програмою цілей навчання і вимог дидактики» [14]. С. Трубачева зауважує, що підручник – це книга або інший носій інформації, який є засобом для засвоєння змісту освіти й містить систематизований навчальний матеріал, передбачений навчальною програмою з певного предмета [13, с. 18]. В. Бейлінсон вважає, що підручник є і методичним засобом. У ньому запрограмована не тільки діяльність учня, а й передбачувана діяльність викладача. Підручник не тільки дає матеріал для навчання, а й визначає в основних, головних рисах методику роботи з ним, направляє хід навчання. Тому його можна вважати прообразом навчання в єдності його змістовної і процесуальної сторін [3]. Така позиція знайшла підтвердження в результатах досліджень В. Краєвського, С. Шаповаленка, А. Хуторського та інших. В цілому можна сказати, що як компонент НМЗ, підручник є «універсальним комплексним засобом навчання» [1, с. 4], носієм предметного змісту освіти визначеного програмою і, значною мірою, видів діяльності суб'єктів навчального процесу. Зазначимо, що НМЗ розглядаємо як систему спеціально

створених (штучних), взаємопов'язаних матеріальних засобів навчання, комплексне використання яких забезпечує найповнішу реалізацію навчально-виховних завдань і розвиток особистості учня, а також сприяє професійному зростанню вчителя.

«Категорія педагогічних функцій є однією з основних у понятійно-категоріальному апараті теорії підручника. Дидактичні функції навчальної книги – це цілеспрямовано сформовані її властивості як носія змісту освіти основного книжкового засобу навчання, що найбільш повно відповідає цільовому призначенню навчальної книги в процесі реалізації змісту освіти» [13, с. 18]. Науковий підхід до дослідження дидактичних функцій підручника передбачає розробку їх типології. С. Шаповаленко обґрунтував інтегруючу і координуючу функції підручника [15], німецькі дослідники (Маєндорф та ін.) – мотиваційну, інформативну (інформаційну), направляючу, раціоналізуючу та інтерпретуючу [5]. У М. Скаткіна [11, с. 127] зазначені такі функції: інформаційна та трансформаційна (передача основ соціального досвіду з урахуванням принципу доступності); систематизуюча (забезпечує логічну й дидактичну послідовність викладу навчального матеріалу); закріплення і самоконтролю; самоосвіти; інтегруюча (інтеграція фрагментарної інформації з різних джерел); координуюча (об'єднання навколо підручника всіх інших навчальних засобів, їх взаємодія); індивідуалізації і диференціації навчання; виховна і розвиваюча.

За І. Баріновою, яка досліджувала роль підручника в системі навчання фізичної географії в сучасній школі, він є компонентом процесу навчання, що сприяє розвитку самостійної діяльності учнів. Підручник застосовується не тільки для закріплення отриманих знань, але і слугує більшою мірою безпосереднім джерелом знань, якими учні повинні оволодіти самостійно. У зв'язку з цим, підручник повинен виконувати ряд специфічних функцій: сприяти отриманню інформації, стимуляції і мотивації навчальних дій, самоосвіти і т.п. [2].

На думку А. Іони, стратегічними функціями шкільного підручника будь-якого формату, друкованого або електронного, повинні бути наступні [7, с. 262–263]:

– Інформаційна функція: відповідність змісту навчального матеріалу куррікулуму (навчальній програмі); новизна навчального, художнього та ілюстративного матеріалів; пізнавальне значення навчального матеріалу; автентичність навчального матеріалу і навчальних завдань.

– Мотиваційна функція: наявність матеріалу, що сприяє формуванню та розвитку в учнів інтересу і мотивації; відповідність навчального матеріалу віковим особливостям учнів; наявність засобів емоційного впливу на читаючого; захопливість форм і способів викладу матеріалу.

– Функція сприяння формуванню компетенцій учнів: наявність матеріалу, що спирається на життєвий досвід учнів; надання учням можливостей відкривати нове для себе; наявність ситуацій, що сприяють

виконанню досліджень, пошуку нового; створення умов для застосування вивченого в безпосередній практичній діяльності; наявність внутрішньо-предметних і міжпредметних зв'язків; надання можливостей систематизувати й узагальнювати знання.

– Функція інтерактивного навчання: наявність у підручнику завдань інтерактивного типу; наявність у підручнику матеріалів і вказівок, що допомагають учневі працювати з книгою; наявність зразків правильного виконання завдань.

– Функція оцінки навчальної діяльності: наявність завдань, які допомагають здійснити самоконтроль знань, умінь і навичок; наявність перевірочних робіт або тестів для підсумкового оцінювання.

– Розвиваюча функція: наявність у навчальному матеріалі, в методичному апараті підручника проблемних запитань, дослідницьких і пошукових завдань; наявність матеріалу і завдань, що сприяють пізнавальній активності, самостійності учнів.

– Функція формування особистості учня: сприяння формуванню і розвитку загальнолюдських цінностей; спрямованість на формування національних культурних цінностей та поваги до культурних цінностей інших народів.

– Функція управління діяльністю вчителя: логічність побудови, послідовність і доцільність навчального матеріалу та методичного апарату; представлення можливостей для реалізації внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків; наукова обґрунтованість змісту підручника; чіткість структури підручника; наявність у підручнику дидактичних технологій для реалізації реального навчального процесу.

Н. Тализіна [12] на основі аналізу цілей і змісту навчання виділила чотири групи функцій: підручник як носій змісту навчання; використання підручника для отримання відомостей про учнів (при використанні традиційних підручників ця функція значною мірою обмежена); функції з формування мотивів, які змушують учнів прийняти навчальний матеріал і ту діяльність, в яку його буде включено; розробка і введення навчальних завдань. В. Голов вважає, що хоча ця класифікація має безперечну теоретичну цінність, особливо для вирішення проєктивних завдань, однак, можливості її використання в навчальній роботі з географії дуже обмежені. Обумовлено це тим, що групи функцій занадто укрупнені, недостатньо конкретні, а головне – є ідеальними побудовами, що не впливають із реально існуючих підручників. Найбільшу теоретичну і конкретно-прикладну цінність матиме така класифікація, яка рівною мірою враховує як проєктивну, так і педагогічну сторони підручника [4]. На думку науковця, стосовно до підручників географії найбільший інтерес представляє класифікація, запропонована Д. Зуєвим, в якій значною мірою вдалося здійснити це поєднання. Ним запропоновано наступні групи дидактичних функцій підручника, які наведені нижче в дещо зміненому

вигляді: фіксація змісту освіти та видів діяльності, які повинні бути сформовані в учнів при вивченні навчальних предметів (інформаційна функція); перетворення науково-теоретичних, світоглядних, техніко-технологічних та інших знань на основі правил і принципів дидактики (трансформаційна функція); забезпечення чіткої послідовності викладу навчального матеріалу в систематизованій формі, орієнтація учнів на оволодіння прийомами наукової систематизації (систематизуюча функція); формування видів діяльності учнів, надання допомоги у міцному засвоєнні обов'язкового навчального матеріалу, в орієнтації в ньому і опорі на нього в практичній діяльності (функція закріплення знань і самоконтролю); формування у школярів бажання і вміння самостійно здобувати знання, стимуляція у них навчально-пізнавальної мотивації і потреби в пізнанні (функція самоосвіти); надання допомоги у засвоєнні як єдиного цілого знань, набутих з інших джерел, а також у процесі різних видів діяльності (інтегруюча функція); забезпечення найбільш ефективного, функціонального використання всіх засобів навчання, а також засвоєння додаткових відомостей, отриманих учнями із засобів масової інформації, які мають цінність для даного предмета (координуюча функція); сприяння активному формуванню гармонійно розвиненої особистості, вихованню таких її рис, як патріотизм, почуття громадянського обов'язку (розвивально-виховна функція) [6, с. 59–60].

Т. Назарова та Є. Полат вважають, що сучасні освітні реалії поповнили підручник новими ознаками-функціями: організація дослідницької, проблемної, творчої, практичної діяльності школярів; збалансованість теоретичних знань і прагматичних підходів до їх засвоєння (метод проектів); інтегрованість знань, що дозволяє вирішувати проблеми навколишньої дійсності; комунікативність, що припускає розгляд всього навчання в ракурсі психології спілкування [9, с. 134–135].

Найчастіше перелік функцій підручника найбільшою мірою представлений одним аспектом освітнього процесу (дидактичним), тобто викладанням, тоді як інший його аспект (психологічний), тобто вчення, в наборі цих функцій представлений недостатньо. Принципово важливим видається та обставина, що в цьому засобі навчання всі функції реалізуються одночасно. Іншими словами, шкільний підручник розглядається як багатофункціональна система (Д. Зуєв, А. Іона, І. Лернер, Н. Тализіна та ін.)

Виходячи з вищесказаного, вважаємо, що до основних дидактичних функцій підручника, як провідного компонента НМЗ шкільного предмету (на прикладі географії), можна віднести: інформаційну (є засобом фіксації тієї частини соціального досвіду, яка призначена для засвоєння учнями); організаційно-координувальну (передбачає розгортання змісту навчальної програми, використовується для організації узгодженої інтелектуально-емоційної взаємодії вчителя та учнів, є засобом об'єднання різних

навчальних засобів НМЗ); мотиваційну (наявність елементів, які сприяють формуванню та розвитку в учнів інтересу до предмету / курсу, розуміння важливості знань і умінь, в тому числі, з точки зору можливостей їх застосування у подальшій практичній діяльності), трансформаційну або перетворюючу (передача соціального досвіду з урахуванням принципу доступності), процесуально-діяльнісну (включення описів методів пізнання, системи запитань і завдань різного рівня складності, практичних робіт, способів засвоєння і самостійного пошуку знань, в тому числі, у вигляді інструкцій, типових планів, алгоритмів, зразків міркувань), контрольно-регулятивну (включення засобів підсумкового контролю навчальних досягнень у вигляді тестів), інтегрувальну (встановлення міжпредметних зв'язків, надання можливості використовувати інформацію з різних джерел), розвивально-виховну (сприяння розвитку інтелектуальних здібностей учнів, їхніх особистісних якостей і функцій, формуванню відношення до тих цінностей, які втілюються в навчальному матеріалі).

Множинність дидактичних функцій підручника говорить про широкі можливості його використання у навчальному процесі. Кожному шкільному підручнику географії, як основному засобу навчання, повинні бути притаманні всі ці функції. Інша справа, що вони можуть бути реалізовані не повністю, що, певною мірою, знижує можливості підручника.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути методичні умови використання навчально-методичного забезпечення шкільного предмету.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабанский Ю. К. Дидактические проблемы совершенствования учебных комплексов / Ю. К. Бабанский // Проблемы школьного учебника. – 1980. – Вып. 8. – С. 17–33.
2. Барина И. И. Роль учебника в системе обучения физической географии в современной школе : автореф. дис. на соиск. ученой степени докт. пед. наук : спец. 13.00.02 / И. И. Барина. – СПб, 1994. – 55 с.
3. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования / В. Г. Бейлинсон. – М. : Книга, 1986. – 286 с.
4. Голов В. П. Средства обучения географии и условия их эффективного использования : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / В. П. Голов. – М. : Просвещение, 1987. – 222 с.
5. Зуев Д. Д. Концепция типового проектирования и конструирования учебных изданий: реальность, проблемы, перспективы / Д. Д. Зуев // Проблемы школьного учебника. – 1988. – Вып. 18. – С. 286–319.
6. Зуев Д. Д. Школьный учебник / Д. Д. Зуев. – М. : Педагогика, 1983. – 240 с.
7. Ион А. Стратегические основы развития школьного учебника /

- А. Ион // Проблемы сучасного підручника : збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 12. – С. 262–267.
8. Пичугина Г. В. Образовательная область «Технология»: каким быть учебнику / Г. В. Пичугина // Педагогика. – 2003. – № 3. – С. 44–51.
9. Назарова Т. С. Средства обучения: технология создания и использования / Т. С. Назарова, Е. С. Полат. – М. : Издательство УРАО, 1998. – 204 с.
10. Сігіда Т. В. Стратегія створення підручника як компонента науково-методичного забезпечення цілісного змісту освіти / Т. В. Сігіда // Проблемы сучасного підручника : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 11. – С. 73–80.
11. Скаткин М. Н. Проблемы теории учебника в отечественной дидактике / М. Н. Скаткин // Каким быть учебнику: дидактические принципы построения / под ред. И. Я. Лернера, Н. М. Шахмаева. – М., 1992. – Ч. 1. – С. 90–128.
12. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н. Ф. Талызина. – М. : Изд-во Московского университета, 1975. – 344 с.
13. Трубачева С. Е. Трансформація функцій шкільного підручника в умовах компетентнісного підходу / С. Е. Трубачева // Проблемы сучасного підручника : збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 11 – С. 17–23.
14. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула. – Тернопіль, 1997. – 130 с.
15. Шаповаленко С. Г. Учебник в системе средств обучения / С. Г. Шаповаленко // Проблемы школьного учебника. – 1976. – Выпуск 4. – С. 37–50.